

GÁLFALVI ÁGNES

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ROMÁNIAI MAGYAR KÖNYVKIADÁS KÉRDÉSEI DÁVID GYULA HÁROM ÍRÁSÁBAN

**Dávid Gyula könyvkiadás témájú írásaiból jól ki-
vehető rajzolattal tűnik
elő számos módszeresen
végigkövetett téma: a
romániai magyar könyv-
kiadás mint híd a román
és a magyar kultúra kö-
zött; a könyvkiadás mint
közvetítő írótól az olva-
sóg; irodalmi kánon
és könyvkiadás viszonya;
az erdélyi művelődési
intézményrendszer
hiányosságai.**

„Ez a kor, amiben élünk, és oly sokféleképpen neveztek, poszt-szocializmus vagy tranzíció kora és így tovább; ezek a nyelvi dolgok mind azt fedik el, hogy tulajdonképpen nem történt meg a gondolati erőfeszítés arra, hogy ennek a korszaknak és a térségben a korszaknak a tartalmát valamilyen módon mélyebben érintsük vagy megtaláljuk.”¹

EGYED PÉTER

■ A rendszerváltás utáni romániai magyar könyvkiadásról szóló publicisztikai szövegekben, kiadói nyilatkozatokban, könyvvásári fel-szólalásokban stb. meglehetősen sok a fogalmi zavar, és – ha Egyed Péter gondolatmenetét követjük – ennek az lehet az oka, hogy kevesen írtak róla Dávid Gyulán kívül. Pedig a fogalmak tisztázása hasznát látta volna annak, ha többen is tárgyalják ezt a területet, szakmai dialógus alakul ki különböző nyilvános fórumokon, és a könyvkiadásról szóló beszéd része lesz a széle-sebb erdélyi nyilvánosságnak.

Dávid Gyula irodalomtörténész, szerkesztő, könyvkiadó-vezető a romániai magyar könyvkiadás meghatározó személyisége, híd a Kriterion Könyvkiadó '70–80-as évekbeli hőskorszaka és a piactudomány körülményei között működő, jelenlegi könyves világ között. Nemcsak elméleti munkássága, gyakorlati szakmai példája, hanem a rendszerváltás után betöltött művelődés-politikai szerepe révén is elmondható: a jelenleg Románia területén magyar könyvet kiadó műhelyeknek sokkal kevesebb erőforrásuk és tartalékuk volna, ha Dávid Gyula annak idején más szakmát választ. Könyvkiadás témájú iro-

dalomtörténeti tevékenységéről a kutató és az olvasóközönség leginkább a tiszteletére kiadott két születésnapi köszöntőkötet² írásaiból, valamint a különböző sajtótermékekben róla megjelent, érdemeihez képest meglehetősen gyér számú méltatásból tájékozódhat, de megkerülhetetlenek a vele készült, nyomtatásban vagy hang-, illetve videófelveteleken megörzött interjúk is, amelyek közül most csak a Bartha Katalin Ágnesnek a Kriterion Könyvkiadó évfordulójára kiadott beszélgetéssorozatában megjelent szöveget³ emelném ki.

Dávid Gyula könyvkiadás témájú írásaiból jól kivehető rajzolatlanul tűnik elő számos módszeresen végigkövetett téma: a romániai magyar könyvkiadás mint híd a román és a magyar kultúra között; a könyvkiadás mint közvetítő írótól az olvasóig; a fennálló gazdasági rendtől függetlenül hatékony könyvterjesztés, a könyvkiadás-finanszírozás és -tervezés; irodalmi kánon és könyvkiadás viszonya; az erdélyi művelődési intézményrendszer hiányosságai. Ezek közül most az első négy gondolatkör megközelítését és alakulását fogom vizsgálni az irodalomtörténetész három írásában. Sokatmondónak tartom, hogy a könyvkiadás témáját tárgyaló Dávid Gyula-szövegek műfajilag heterogének: tanulmányon kívül konferencia-hozzászólás és előadás is akad köztük. A szerző változatos területeken: publicisztikában, tanulmányokban, konferenciákon és nem utolsósorban a gyakorlatban (egyrészt különböző testületek tagjaként, másrészt mint kiadóvezető) ügködött a romániai magyar könyvkiadásért. Ilyen helyzetekben fennáll a veszély, hogy a gyakorlati érintettség az objektivitás rovására megy, Dávid Gyula esetében viszont – valószínűleg irigylendő erkölcsi tartásának tulajdoníthatóan – e sokoldalúság révén csak gazdagodott az említett területeken végzett tevékenysége.

Előjáróban felhívnám a figyelmet a „romániai magyar könyvkiadás” kifejezés használatára az „erdélyi könyvkiadással” szemben. Dávid Gyula könyvkiadás témájú írásaiban megfigyelhető az előbbi iránti preferencia, bár a kérdést tárgyaló, az *Erdélyi irodalom – világirodalom*⁴ kötet előszavául szolgáló *Tőprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról*⁵ tanulmányban, mint a cím megfogalmazása is ékesszólóan kifejezi, nem teszi le a garast egyik mellett sem – ellenkezőleg, a dilemma sokrétűségét járja körül, széles történelmi és eszmetörténeti kitekintéssel.⁶

Romániai magyar könyvkiadás piaci körülmények között – a román–magyar műfordítás-kiadás mint esettanulmány

■ Ma már évszázados múltra visszatekintő nemzetiségi könyvszakmánkban a román műfordítások kiadása afféle állatorvosi ló: a romániai magyar könyvkiadás legtöbb problémáját, dilemmáját, de megvalósításait is prezentálja.

A rendszerváltás utáni könyvkiadás eljövendő fogas kérdéseit nagy tapasztalatának és a témában való jártasságának köszönhetően pontosan vetítette elő Dávid Gyula már 1990-ben, gyergyószárhegyi felszólalásában.⁷ Izgalmas olvasmány ez a kutatónak ma, 2021-ben: mit lehetett előre látni, illetve mi volt akkoriban egy olyan ember jól átgondolt, dokumentált véleménye, aki EMKE-elnök és a könyvkiadást támogató kuratóriumok tagja volt a következő időszakban.⁸

Érdemes röviden összefoglalni azt, amit a könyvkiadás akkori gazdasági feltételeiről mond, mivel ez az alaptémától függetlenül is megállja a helyét: mindenki számára világos – érvel Dávid Gyula –, hogy tervgazdaságról piacgazdaságra kell váltani, de 1990-ben „nehéz megjósolni, melyek lesznek a gazdasági

feltételek, amelyek között bármiféle anyagi termeléssel egybekötött szellemi tevékenység (esetünkben pl. a könyvkiadás) végbemehet”.⁹ A szerző kitér a sajtótermékek robbanásszerű elszaporodása nyomán jelentkező nyomdai válságra (amelyre egyébként más történeti visszatekintéseiben, illetve interjúiban is sűrűn utal). Megoldásként azt javasolja, ami aztán meg is történt: fogadják el az „önzetlen külföldi ajánlatokat”, azaz az új nyomdákat. 1990-ben tehát a nyomdai válságot tartotta szerzőnk a könyvkiadás legsürgetőbb problémájának.

Eme időleges és – utólag úgy tűnik – aránylag könnyen megoldható kérdés mellett azonban van egy hosszabb távú probléma is: „mennyiben tehető rentábilissá a könyvkiadás az eljövendő új gazdasági körülmények között?”¹⁰ – teszi fel a kérdést. Ebben a kontextusban tér vissza az előadás alaptémájához, a román műfordításokhoz: „hogyan alakul a magyarra fordított román művek iránti olvasói igény, ami ezeknek a könyveknek adott esetben a kiadhatóságát teszi kérdésessé?”¹¹ Figyeljük tehát meg: Dávid Gyula nem arrafele vezet a gondolatmenetet, hogy ezeknek a könyveknek a kiadását támogatni kellene. A megoldást a lefordítandó művek még körültekintőbb kiválasztásában, az olvasói elvárásokra való odafigyelésben, a terjesztési propagandában látja. Amelyre azért van különösen nagy szükség, mert Dávid Gyula könyvkiadási programot is megfogalmaz: az adott történelmi pillanatban – érvel – különösen fontos olyan munkákat kiadni, „amelyek a román szellem legjavát képviselik, a művészileg és eszmeiségben legelőremutatóbbat”¹² – hangzik az imperatívusz. Magyarul is hozzáférhetővé kell tenni olyan műveket, amelyek segítenek megérteni az adott korban „oly erőteljesen felburjánzó szélsőséges nacionalista nézetek természetét, gyökereit, politikai meghatározottságát”.¹³ A műfordítás és a könyvkiadás felelősségét hangsúlyozza. „Ha félrerajzoljuk a képét azoknak, akikkel együtt élünk, sohasem jutunk el azoknak a jelenségeknek a megértéséig, s a jelenségeknek a kezeléséig, amelyeket magunk körül észlelünk.”¹⁴ Hogy ez a program elérte-e a kívánt eredményt, azt tekintve ő maga von mérleget a tíz évvel később írt *Utószó: 2000* fejezetben. Szomorúan állapítja meg: „Azt kell tapasztalnunk [...], hogy könyvtárnyi románra fordított magyar és magyarra fordított román mű [...] nem ellen-súlyozhatta a hivatalos propagandát, nem közömbösíthette az általa nagy erőbedobással terjesztett ellenségképet.”¹⁵ Ami meg a fordításkiadást illeti, a tényeket a „döbbenetes” jelzővel illeti: Szigethy Rudolf bibliográfiája¹⁶ szerint az 1990–1998 időszakban 13 román nyelvről fordított vers-, próza- és tanulmánykötet jelent meg magyarul, sőt ezek közül öt 1990-ben, azaz még a tervgazdaságban elkészített kiadói tervet követve.¹⁷ Dávid Gyula fel is sorolja ezeket (ha adatokra, tényekre, referenciákra van szüksége a kutatónak romániai magyar könyvkiadás témában, az ő műveiben nagy eséllyel megtalálja, amit keres). Keserűen állapítja meg: „a piaci törvények kormányozta világban a szellemi hídépítésnek, megfelelő anyagi háttér hiányában, vajmi kevés esélye van. Anyagi erő pedig manapság legfőképpen a hidak lebombázói számára kerül.”¹⁸

Hogy a román műfordítás-kiadás túljutott-e a 2000-es ponton, és hogy az mélypont volt-e, avagy később súlyosbodott a válság, az szétfeszíti mostani írássom kereteit, mindazonáltal érdemes volna egy külön tanulmány keretében alaposabban elemezni.

■ Az *Írók, könyvek, műhelyek Erdélyben* kötet *Irodalmunk és közönsége* írása az évente megrendezett székelyudvarhelyi Erdély Magyar Irodalmáért Alapítványtalálkozókon 1995-ben elhangzott előadásból született. Alaptémája: a könyvkiadás mint közvetítő író és olvasó között. „Közhely, hogy író és olvasó között a lapok, folyóiratok, kiadók közvetítenek” – írja már korábban, a korábban idézett *Töprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról*-ban.¹⁹ Márpedig – fűzi tovább gondolatmenetét Dávid Gyula – az irodalmat, amely amúgy is „értékrendszer-váltást él át”, „irodalmon kívüli tényezők is befolyásolják”,²⁰ ezek pedig gyökeresen megváltoztak-változnak. „...az 1989 előttihez mérve megváltozott az író helyzete, teljesen átalakult a könyvkiadás, összeomlott a könyvterjesztés és még nem alakult ki az igazi könyvkereskedelem, s új helyzet teremődött a nyomdászat terén is”²¹ – sorolja a változóban levő tényezőket. Figyelemre méltó, hogy az előzőleg bemutatott írás megszületése óta (*Szárhegy – két tételben, utószóval*, 1990) a szerző a tapasztalatok birtokában megváltoztatta a véleményét az egyik tényező tekintetében: míg akkor – sok más kiadóvezetővel és kultúrpolitikussal együtt – úgy gondolta, hogy a könyvkiadás válságára a külföldről felajánlott nyomdák jelenthetik a megoldást, most kijelenti: „a válsághelyzet nem a nyomdák teljesítőképessége körül van”, és beszámol az elmúlt 5 évben levont következtetéséről: „Az okok sokkalta többrétűbbek.”²² Majd sorra tárgyalja a fenti tényezőket, és ismét azt látjuk, hogy megjelenik több motívum, amely azóta is szimptomatikus az erdélyi könyvkiadásban: az erdélyi írók szívesebben adják kéziratukat a jobban fizető magyarországi kiadóknak, az erdélyi közönséghez viszont nem jutnak el, vagy ha igen, jórészt megfizethetetlenek a Magyarországon megjelent műveik. A könyvkiadáshoz érve a gondolatmenetben, sommás kijelentést tesz: „A romániai magyar könyvkiadás 1989/90-es nagy reményeit nem igazolta az idő.”²³ Ezután jól adatolt áttekintést nyújt a rendszerváltás után eltelt 5 év kiadói folyamatairól (az adatokat a 2000-es *Romániai Magyar Évkönyvben* közölt átfogó tanulmányában²⁴ is viszontlátjuk), de kiemeli, hogy az impozáns 63-as szám (egy 1993-as jegyzék szerint ennyi intézmény adott ki abban az évben magyar könyvet) „hatékonyságát tekintve korántsem mérvadó”:²⁵ legnagyobb részük alig egy-két címet jelentet meg, megfelelő szakmai felkészültség, a személyzeti feltételek minimális biztosítása nélkül, a végeredmény nemegyszer silány, ezért Magyarországon nem versenyképes. A könyvkiadók tőkehiány miatt nem tudnak „akárcsak éves távlatú kiadópolitikát” folytatni. A régi rendszerben szakmát tanult szerkesztőgárda kiüregedőben, és nem fiatalítottak. A romániai magyar könyvkiadás problémáival kapcsolatos diagnózis elemei többéves vagy évtizedes távlatban is relevánsnak bizonyultak.

A kiutat Dávid Gyula említett írásában most már a „köz- és alapítványi támogatásban” látja²⁶ (emlékeztetném az olvasót, hogy előzőleg tárgyalt 1997-es írásában, a román-magyar műfordításoknál még kizárólag marketingeszközöket sorol fel mint a művek kiadhatóságát lehetővé tevő módozatokat). A pályázati rendszer ugyan szerinte tökéletlenül működik, mivel igen erős körülötte az „ügyeskedés”,²⁷ de ezt gyermekbetegségnek véli. Abban reménykedik, „a könyvkiadás területére befolyást gyakorló alapítványok és pályázatok kuratóriumai idővel maguk is eljutnak oda, hogy döntéseik valóban könyvkiadásunk egészében gondolkodni képes döntések lesznek”.²⁸

Végül pedig az író és az olvasó közötti kapcsolat harmadik tényezője a könyvkereskedelem – a tőkehiányból eredő rövid távú gondolkodás révén itt is az olvasó a vesztes, ezt pedig tovább határolja be „könyvpiacunk és könyvreklámkunk kezdetlegessége”.²⁹ „A negatív hatások gerjesztik egymást”³⁰ – figyelmeztet Dávid Gyula, fogyó olvasóközönségtől és ennek nyomán elcsökevényesedő romániai magyar könyvkiadástól tartva.

A magyar irodalom egységének esete a könyvterjesztéssel

■ *A magyar irodalom egységének gondja – Schengen árnyékában* című, egy 1998-as konferenciára megfogalmazott hozzászólásából³¹ úgy tűnik, hogy a fenti, 1995-ös tanulmányában tárgyalt, a romániai magyar könyvkiadást meghatározó tényezők közül Dávid Gyula a könyvterjesztést látja az új korszak könyvkiadásában a működőképesség próbakövének. A szerző, saját bevallása szerint, a címben megidézett schengeni csatlakozást „ürügyül” használja, hogy a „mai” magyar irodalom „legégetőbb megoldandó kérdéséről”³² beszéljen: a magyar irodalom egységéről. Mi pedig ugyancsak ürügyül fogjuk használni a magyar irodalom egységéről írt hozzászólását, hogy összevegyük a romániai magyar könyvterjesztésről írottakat azzal, amit a témával kapcsolatosan korábban megfogalmazott.

Ezt írja 1998-ban: „...a mai irodalom legjava szinte olyan távol van a határon túli magyar olvasók tízezreitől, mint a diktatúra virágkorában. És most már nemcsak az anyaországi magyar irodalom, hanem a saját szűkebb pátria magyar irodalma is, hisz a legjobbaink kapósak lettek a magyarországi kiadóknál, egyiket-másikat (hála Istennek, mondhatjuk) sorozatban jelentetik meg, csakhogy ezek a művek legjobb esetben jelképes példányszámokban jutnak vissza az író szülőföldjére, *saját olvasói* kezébe. Mert író, kiadó, könyvkereskedő a piac törvényeihez utasíttatik, ha eszébe jut ennek az új helyzetnek a fonáksága. S ez megint *állampolitikai elv*, és a legkényelmesebb válasz, mert nem kell hozzá egyetlen fillér sem (az amúgy is sokfelől hevesen ostromolt államkasszából), és ráadásul még korszerűen is hangzik. [...] *a szellemi terméket nem lehet, nem szabad az »árúk« kategóriájába sorolni*. Az irodalom a nemzet lelkének alakítója, s ezt a lelket nem szabad engedni ketté (vagy ki tudja, hányfelé) szakadni, mert ez a magyarság atomizálódását jelenti.”³³ Magyarország schengeni csatlakozásának előszobájában Dávid Gyula néhány gyakorlati lépést vár „a magyar irodalom egységének [...] érdekében”, melyek közül a második: „ki kell dolgozni és ki kell építeni a könyvterjesztési rendszert, amely (megfelelő anyagi háttérrel) biztosítani tudja a határokon belül és kívül (a nyugati magyarság köreiben is) a valós szellemi értéket képviselő könyv eljuttatását a mai magyar olvasókhoz”, a harmadik pedig a promóciót (itt konkrétan „a rádió és a televízió kommunikációs lehetőségeinek” kihasználását) sürgeti, amelyet az 1995-ös tanulmányában már kívánatosnak nevezett.³⁴ Bár az előzőleg tárgyalt írásaihoz képest változott a műfaj s emiatt a stílus is, ugyanazokat az (előzőleg alaposan adatolt, módszeresen felvezetett) gondolatokat mondja el, illetve viszi tovább. Míg a szakszerű könyvterjesztés az 1995-ös *Irodalmunk és közönségében*, a romániai magyar könyvkiadók kontextusában még mint hiányzó jelenik meg,³⁵ itt – a teljes magyar irodalom kontextusában, hiszen a *Szomszédságpolitika és európai integráció* című budapesti konferencián hangzott el – imperatívusz. Egy valamivel későbbi, 2000-es – már idézett – írásában a következő javaslattal áll elő a könyv-

terjesztést mint a magyar irodalom egységét, az írók és olvasók közötti kapcsolatot fenntartását szolgáló intézményt illetően: „...Vajon nem lehetne-e egy átfogó magyar–magyar könyvcseré és egyetemes magyar könyvellátás céljaira fordítani a könyvkereskedelem állami bevételeiből – ÁFA – ma befolyó sok milliárd forintot – az írók és írók, írók és olvasók minél sűrűbb és kötetlenebb kapcsolatainak biztosítására?”³⁶

*

Ahogy időrendi sorrendben végiglapozom Dávid Gyula rendszerváltás utáni romániai magyar könyvkiadás témájú munkáit, arra következtetek, hogy a szakmai problémákra javasolt megoldások időbeni módosulását többnyire a gyakorlati tapasztalatok váltják ki. Változtak a könyvkiadás finanszírozására, valamint a könyvkereskedelemre, módosultak a könyvterjesztés mikéntjére vonatkozó elképzelései (bizonyára az ágazatra vonatkozó szabályozások változásai nyomán is), és máshol látja az ágazat elhúzódó válságának gyökereit. Írásain változatlanul vonul viszont végig a gondolat, nem is: axióma, hogy a könyvkiadási folyamatokat úgy kell irányítani, hogy az a közjót szolgálja. Ez egyformán jelen van a *Szárhegy – két tételben, utószóval*, az *Irodalmunk és közönsége*, illetve *A magyar irodalom egységének gondja – Schengen árnyékában* című, jelen tanulmányban tárgyalt írásaiban.

Befejezésül álljon itt egy passzus az *Irodalmunk és közönségéből*: „...a tényezőknél az egyenkénti, de folyton egymásra figyelő elemzése vezethet talán el a megoldáshoz, ami – előrebozsátom – szerintem nem lehet más, mint e területek összes felelős tényezőinek egymásra figyelő és összehangolt cselekvése.”³⁷ Ha egyetlen, markáns vonást kellene kiemelni Dávid Gyula könyvkiadás-történeti munkásságában, véleményem szerint pontosan ez a tudásból táplálkozó, konok hit volna az: hogy bármiféle elemzés valóban megoldáshoz vezethet egy gazdasági és társadalmi folyamatok által meghatározott, komplex helyzetben, akkor és ott, 1995-ben (vagy akár most, 2021-ben), a romániai magyar nemzetiség életében.

■ JEGYZETEK

1. Mellérendelő, 4. állomás: *Író az agorán. Albert Camus példája*. In: Bilibók Renáta – Biró Annamária – Serestély Zalán (szerk.): *Életeink. Horváth Andor-invokációk*. Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2020. 187.
2. Dáné Tibor Kálmán – Demény Péter (szerk.): *Önzetlen pulpitus. Írások Dávid Gyula nyolcvanadik születésnapjára*. Mentor, Mvhely, 2008, valamint Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Corollarium. Köszöntőkötet a 90 éves Dávid Gyula tiszteletére*. EMKE-EME, Kvár, 2018.
3. B. K. Á. interjúja Dávid Gyulával (2014). In: Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989)*. Polis-NKI, Kvár, 2020. 309–353.
4. Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000.
5. D. Gy.: *Töprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról*. In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom* i. m. 5–15.
6. A hozzászólás 2000-ben íródott, a *Krónika* Provincia melléklete által szervezett, hasonló témájú ankét ösztönzésére. D. Gy.: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. i. m. 387., jegyzet.
7. A felszólalás szövege Dávid Gyula *Erdélyi irodalom – világirodalom* című kötetében jelent meg (*Szárhegy – két tételben, utószóval*. In: D. Gy.: *Erdélyi irodalom – világirodalom* i. m. 241–250.) A szárhegyi találkozók egyik fő témája hagyományosan a román–magyar műfordítás volt. (Az említett kötet kiadásáig három ilyen találkozóra került sor: 1980-, 1990-, illetve 2000-ben.) Lásd D. Gy.: *Szárhegy – két tételben, utószóval* (jegyzet). In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. i. m. 396.
8. Itt megjegyezném: interjúiban Dávid Gyula időnként szkeptikusan nyilatkozik arról, hogy a rendszerváltás után tisztviselőként mennyire tudta befolyásolni a könyvkiadási folyamatokat. Lásd pl. Gálfalvi Ágnes Dávid Gyulával 2021 júliusában készített interjújának hangfelvételét, passim. Gálfalvi Ágnes tulajdonában.
9. D. Gy.: *Szárhegy – két tételben, utószóval*. i. m. 248.
10. Uo. 249.
11. Uo.
12. Uo.

13. Uo. 249.
14. Uo. 250.
15. Uo. 251.
16. Szigethy Rudolf (szerk.): *Romániai magyar könyvkiadás 1990–1998*. (Romániai magyar bibliográfiák 3) EME, Kvár, 2003. <https://rmk90.adatbank.transindex.ro/>
17. D. Gy.: *Szárhegy, két tételben, utószóval*. i. m. 252.
18. Uo. 253.
19. D. Gy.: *Töprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról*. i. m. 12.
20. D. Gy.: *Irodalmunk és közönsége*. In: uő: *Írók, könyvek, műhelyek Erdélyben*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2003. 193.
21. Uo. 195. Kiemelések az eredetiben.
22. Uo. 195.
23. Uo. 198.
24. D. Gy.: *A romániai magyar könyvkiadás egy új évezred határán*. In: *Romániai magyar évkönyv 2000*. Szórvány Alapítvány – Polis, Temesvár–Kvár, 2000. 129.
25. D. Gy.: *Irodalmunk és közönsége*. i. m. 198.
26. Uo. 201.
27. Uo.
28. Uo. Kiemelés az eredetiben.
29. Uo. 202.
30. Uo. 203.
31. D. Gy.: *A magyar irodalom egységének gondja – Schengen árnyékában*. In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. (382–386.) Lásd még jegyzet, uo. 407.
32. D. Gy.: *A magyar irodalom egységének gondja – Schengen árnyékában*. i. m. 382.
33. Uo. 384. Kiemelések az eredetiben.
34. Uo. 385.
35. D. Gy.: *Irodalmunk és közönsége*. i. m. 198.
36. D. Gy.: *Töprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról*. i. m. 14.
37. D. Gy.: *Irodalmunk és közönsége*. i. m. 195. Kiemelések tőlem.

